

УДК 281.9 (477.8) «18/20»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.59>

Юлія Кондратюк*

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРІГАННЯ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Анотація: *Статтю присвячено дослідженню особливостей зберігання церковнопарафіальної документації Волинської єпархії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.*

На основі архівних матеріалів, законодавчих актів і наукової літератури простежено основні етапи архівування церковних документів зазначеної єпархії. Визначено також ступінь їх збереженості, який залежав від місця концентрації, історичних подій регіону та людського чинника.

Встановлено, що зберіганню документації церков завжди приділялася належна увага зі сторони органів влади, завдяки чому ми і нині маємо можливість користуватися такими важливими інформаційними джерелами.

Ключові слова: документ, церква, архів, зберігання, Волинь, єпархія

Питання зберігання церковнопарафіальної документації було завжди досить актуальним. Цьому сприяла її необхідність для постійного отримання різного роду інформації: уточнення різних біографічних відомостей, встановлення родинних зв'язків, різноманітних аспектів історичних, соціологічних та інших видів досліджень. Практична значущість зазначеної різновидності документації є вагомим аргументом для вивчення особливостей її зберігання.

Обрана для дослідження тема становить значний науковий інтерес, оскільки не була предметом спеціального наукового дослідження як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Єдина виявлена робота, яка присвячена архівуванню та зберіганню церковних документів, належить К. Здравомислову. Значна цінність цієї праці для регіональних досліджень полягає у тому, що в ній вміщено опис усіх консисторій держави, у тому числі й Волинської, збережених у них документів, їх хронологічної належності тощо¹. Низка історичних аспектів, які стосуються архівування церковнопарафіальної документації містить праця відомого житомирського архівіста Р.Ю. Кондратюка².

Важливим джерелом у вивченні питання особливостей зберігання церковних документів є опубліковане законодавство. Одним із них є «Полное собрание законов Российской империи», яке дає нам змогу прослідкувати як на державному рівні регулювало-

* Кондратюк Юлія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (м. Житомир, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5570-5505>; e-mail: yulienka25@ukr.net

¹ Здравомислов К.Я. Архив и библиотека Святейшего Синода и Консисторские архивы. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1906. 61 с.

² Кондратюк Р.Ю. Державний архів Житомирської області: історико-краснзнавчий нарис. Житомир, 1997. 32 с.

ся питання збереження церковних документів³. З метою ознайомлення духовенства з законодавчими актами у зазначеній сфері, їх публікували на сторінках місцевого періодичного видання – «Волынские епархиальные ведомости»⁴. Окрім цього, уклалися збірники законів по церковному відомству, один з яких також містить інформацію щодо особливостей зберігання зазначеної документації⁵.

Як бачимо з аналізу існуючих джерел, вони лише фрагментарно висвітлюють питання зберігання церковнопарафіальної документації. Оскільки немає цілісного дослідження із зазначеної тематики, тому *метою статті* є ґрунтовне дослідження питання особливостей зберігання документації православних церков на різних історичних етапах однієї з найбільших єпархій Правобережної України – Волинської.

Всі церковні документи велися у кількох примірниках, один з яких обов'язково залишався при церкві, другий відкладався в архіві консисторії. Інколи, за потреби, деякі примірники здавалися у духовні правління чи благочинія.

На початковому етапі функціонування архіву Волинської духовної консисторії туди приймали і не підшиті справи. Але зберігати таким чином документацію було неможливо, адже з кожним роком обсяг її зростає. Тому в 1797 р. було складено відповідний реєстровий список, згідно з яким кожному духовному правлінню необхідно було виплатити певну суму для підшиття книг по їх відомству для «единообразного их хранения». Такого впорядкування потребували справи, які зберігалися за період з 1795 по 1797 рр. Кошти на це виділялися безпосередньо з самих парафій. Суми залежали від кількості зданих книг і коливалися від 40 копійок по Радомишльському повіту до 2 руб. 35 коп. – по Домбровицькому⁶.

Архіваріус призначався з благонадійних чиновників канцелярії. Він мав дотримуватися правильного розміщення, цілісності та чистоти переданих до архіву справ та актів. Для допомоги архіваріусу призначалися один-два канцелярські служителі. У службовому відношенні архіваріус та його помічники підпорядковувалися секретареві консисторії.

Для точних відомостей про стан архіву та зручнішого пошуку справ і актів в архіві створювалися хронологічні реєстри й алфавітні покажчики. Для контролю за видачею та поверненням справ до архіву, велася шнурова книга за підписом членів консисторії та скріплена печаткою. Про стан архіву, порядок і цілісність справ, реєстрів, алфавітних покажчиків тощо архіваріус звітував наприкінці кожного року всім присутнім. Результати огляду записувалися у спеціальний журнал. Про стан архіву преосвященний щороку рапортував Синоду⁷.

До того, як питання зберігання справ і діяльності архівів врегулювалося прийнятим у 1841 р. «Уставом духовных консисторий», у Волинській єпархії реєстр усіх книг, справ та інших документів було вміщено в одній книзі. Як приклад, розглянемо опис архівних

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Т. XVII. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1843. № 16163. С. 76-77; ПСЗ. Т. XXI. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1847. № 20295. С. 170; ПСЗ. Т. VIII. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1834. № 6644. С. 771-772; ПСЗ. Т. IX. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1835. № 7495. С. 100.

⁴ Волынские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). 1874. № 24. Часть официальная (ч. оф.) С. 648-671; ВЕВ. 1870. № 6. ч. оф. С. 147-152.

⁵ Первый полный, с объяснениями, сборник всех действующих по духовному ведомству узаконений / Под ред. Ф.С. Ливанова. Санкт-Петербург, 1871. 447 с.

⁶ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 1-2зв.

⁷ Первый полный, с объяснениями, сборник... С. 277-280.

книг цієї установи за 1795–1814 рр. У ній записували всі наявні справи з відмітками про стан збереженості кожної з них по повітах, а також перелічували непереpletені та пошкоджені документи. Так, за зазначений період зберігалось 8 одиниць метричних книг без палітурок і 4 – пошкоджених, у клірових відомостей ці показники сягають відповідно 9 та 11, сповідальних розписів – 4 і 2. У цій же справі містяться розписки чиновників і членів консисторії про видачу документів з архіву та їх повернення. Крім того, в ній вели реєстри, які слугували для полегшення пошуку необхідної інформації. Такий облік метричних книг зберігся за 1807 р. У ньому перераховувалися всі населені пункти, що записувалися у книзі, та зазначали на якій сторінці містився кожен запис⁸.

Як бачимо, вже на початку XIX ст. частина справ були не підшитими, або зіпсованими через несприятливі умови їх зберігання. Зрозуміло, що час, багаторазові перевезення та тривала відсутність відповідного приміщення для їх зберігання відіграли свою негативну роль.

Першим архіваріусом консисторського архіву Волинської єпархії був М. Морачевич, який служив на цій посаді з 13 серпня 1801 р., тобто з початку його заснування. Згідно з постановою Волинської духовної консисторії від 25 листопада 1802 р., через незадовільний стан здоров'я він мав передати архівні справи у відання канцеляриста Антона Карашевича. Під час прийому документації останній виявив низку недоліків у зберіганні. Зокрема, він відзначив, що частина справ пронумерована та підшита абияк, деякі з них зіпсовані, пошарпані та з вирваними сторінками. В особливо незадовільному стані знаходилися непереpletені документи. Найгіршою збереженістю відзначилися клірові відомості⁹. Зрозуміло, що впорядкувати значний масив документів з усієї єпархії одній людині було досить непросто, тому над цим обидва службовці почали працювати спільно.

Враховуючи важливе значення церковнопарафіяльних документів, Синод 16 березня 1802 р. видав указ про належне ведення та зберігання метричних та обшуккових книг. Згідно з ним, консисторії мали рапортувати про те, в яких умовах знаходиться документація. 31 грудня 1803 р., після їх огляду в архіві Волинської духовної консисторії констатовано, «что в архиве чистота и порядочное хранение дел в целости и бережении от гнилости и порчи»¹⁰.

У 1812 р., в зв'язку з наближенням бойових дій з наполеонівською армією до території Волинської губернії, архів духовної консисторії терміново евакуювали в містечко Кобеляки Полтавської губернії. Під час транспортування частину справ було втрачено та пошкоджено. У 1813 р. справи повернули назад. 7 липня 1813 р. архіваріус Антон Токаржевський-Карашевич прийняв їх у своє відання. Через п'ять днів знову відбулася перевірка та передача документів новому архіваріусу Памфілію Шелепинському. Станом на 1815 р. в архіві консисторії зберігалось: метричних книг – 269 одиниць зберігання (1795–1814 рр.), клірових відомостей – 242 (1796–1814 рр.), сповідальних розписів – 244 (1796–1814 рр.)¹¹.

Посилена увага до належного зберігання консисторського архіву, зокрема метричних книг, припала на 30–40-і роки XIX ст. Саме у цей час було виявлено низку масових

⁸ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 84. Арк. 1–38.

⁹ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 865. Арк. 1–19.

¹⁰ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5.

¹¹ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 84. Арк. 11зв.

фальсифікацій документів, зокрема через те, що після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії для збереження привілеїв численній польській шляхти довелося доводити своє дворянське походження. У результаті встановлення фактів масових підробок указом від 19 грудня 1833 р., з метою виявлення та запобігання їм у приєднаних від Польщі землях надалі, метричні й актові книги наказано прошнурувати, опечатати та поперекреслювати не списані листи. З цією метою було створено три спеціальні комісії. Перша займалася архівами Віленської, Гродненської та Білостокської губерній, друга – Київської, Волинської та Подільської, третя – Могилевської, Вітебської та Мінської. До складу комісій входили чиновники Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Корпусу жандармів з приставленими до них в кожній губернії «губернського стряпчаго». Ревізія метричних книг виконувалася у присутності депутатів від консисторії, які теж брали безпосередню участь у перевірці¹².

Проте ці комісії не змогли належним чином виконати свою роботу внаслідок указу від 25 жовтня 1834 р., що забороняв перевірку¹³. У 1842 р. здійснено спробу відновити ревізійну роботу¹⁴. Синод, незадоволений таким втручанням у свою сферу, пояснював: «Если бы проверка метрических актов Православного ведомства оказалась необходимой, то ее можно возложить на Духовное начальство, без участия светских лиц, в чем не предвидится надобности, ибо верность и точность этих актов обеспечивается правилами о содержании их и хранении...». Посилаючись на безперервну видачу довідок і, таким чином, постійну перевірку метрик, здійснювати знову ревізію найвищий духовний орган не вважав за потрібне. Після ретельного вивчення цього питання положенням Комітету міністрів від 28 вересня 1846 р. перевірку відмінили¹⁵.

Отже зазначимо, що при масових підробках і виявленому розрізненому та не завжди правильному зберіганню метричних книг, визнано за необхідність здійснити перевірку. Органи духовної влади, зокрема Синод, був не дуже задоволений такою постановкою питання, тому всіляко намагався переконувати у недоцільності таких ревізій, посилаючись на те, що їх, за необхідності, мають здійснювати представники духовенства. Зрозуміло ж, що така реакція зумовлювалася не зовсім ідеальним станом справ. Цим можна пояснити те, що двічі створена спеціальна комісія так і не змогла належно виконати своє завдання.

Згідно з указом Синоду від 19 січня 1869 р., усім єпархіальним преосвященним наказувалося, у випадках нестачі приміщень для зберігання архівних справ при консисторіях, не поспішати подавати клопотання про знищення їх. Такі справи рекомендувалося зберігати у найближчих монастирях або церквах. Великого значення надавалося історичній цінності документів, тому єпархіальним преосвященним вказувалося на те, щоб вони «...приняли возможные со стороны своей меры для тщательного разбора архивных дел и составлении им ученых описаний, посредством особо назначенных для того Комиссий...»¹⁶.

Стан збереженості документів у церквах мав також перевіряти і сам єпископ під час щорічних об'їздів парафій. Але після вивчення їхніх звітів можемо переконатися, що

¹² ПСЗ. Т. VIII. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1834. № 6644. С. 771-772.

¹³ ПСЗ. Т. IX. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1835. № 7495. С. 100.

¹⁴ ПСЗ. Т. XVII. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1843. № 16163. С. 76-77.

¹⁵ ПСЗ. Т. XXI. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1847. № 20295. С. 170.

¹⁶ ВЕВ. 1870. № 6. ч. оф. С. 147-152.

діловодство – це той напрямок, якому приділялося найменше уваги за браком часу. У переважній більшості випадків вони просто оглядали церкви, інколи спілкувалися з причтом і парафіянами. Під час одного з таких оглядів Дубенського, Володимир-Волинського, Ковельського, Острозького та Заславського повітів у 1875 р. єпископ Острозький, Волинський вікарій Іустин зазначив, що документи, за словами благочинних, «ведуться акуратно и хранятся в целости»¹⁷. Це ще раз підтверджує той факт, що на особисту перевірку документації при огляді стану церков просто не вистачало часу.

Волинський єпархіальний архів завжди знаходився при консисторії. Тобто до 1821 р. – в Острозі, після цього до 1831 р. – в Аннополі, протягом 1831-1840 рр. – в Почаєві, а з 1840 р. – у губернському Житомирі. Звичайно кожного разу архів перевозили на нове місце, що несприятливо позначалося на стані документів. Коли у листопаді 1840 р. єпархіальне управління перевели до Житомира, то відразу ж вирішили питання з переміщенням архіву¹⁸. Спочатку консисторія, разом з архівом, розташовувалася у найманих приміщеннях. На побудову власного потрібно було близько 50 тисяч рублів, а таких коштів єпархія на той час не мала.

Станом на 1875 р. архів розташовувався в приміщенні архієрейського дому та налічував 59 258 справ, які розмішувалися на полицях у зв'язках за роками. Описи й алфавіти були поодинокими. Щороку архів поповнювався приблизно на 780-1000 справ. Окрім того, у ньому зберігалися справи ліквідованого Житомирського духовного правління. Знищення документів не практикувалося. Документи перебували, здебільшого, у нерозібраному стані, хоча ще у 1870 р. було створено комісію для впорядкування справ, які перевозилися з місця на місце кілька разів¹⁹.

У вересні 1876 р. місцевий дворянин Октавіан Фортунатович Раковський уклав з Житомирською міською думою контракт про безстрокову оренду земельної ділянки на розі вулиць Соборної та Подільської. У жовтні 1878 р. акт юридично оформлено у Волинській палаті цивільного та кримінального суду. Протягом 1878-1880 рр. О. Раковський спорудив на цій землі двоповерховий будинок. Він призначався не для проживання власника, а для здачі в оренду. Духовне керівництво примітило новобудову та почало вести переговори про придбання її для єпархіального відомства й розміщення там консисторії разом з архівом. Придбати такий будинок було досить вигідно, адже розташовувався він у самому центрі міста та ще й поряд з кафедральним собором. Власника вдалося вмовити на продаж за достатньо прийнятною для єпархії ціною – 29 400 руб. сріблом. У серпні 1880 р. Синод дав дозвіл на купівлю, а 5 грудня того ж року її юридично оформили в конторі житомирського нотаріуса Петра Крігера. Від імені Волинської духовної консисторії оформленням необхідної документації займався її член священик Федір Іванович Храневич, якому було надано всі необхідні повноваження. Придбана садиба складалася з двоповерхової кам'яної будівлі, господарських споруд і дворового місця площею 301 квадратний сажень.

Оскільки планувалося відразу перевезти у новобудову й архів, то за умовами купчої власник зобов'язався привести приміщення у належний стан «с устройством на нижнем

¹⁷ ВЕВ. 1874. № 24. ч. оф. С. 648-671.

¹⁸ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 1601. Арк. 1.

¹⁹ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 97. Арк. 10-14.

етаже крашених дерев'яних полок в необходимом количестве, и с устройством в том же этаже на окнах внутренних железных ставен или решеток»²⁰. Все майно консисторії й архів О.Ф. Раковський також перевіз за власний кошт, хоча це теж зайняло багато часу, аж до липня 1881 р. Ще в березні того ж року при страхуванні будинку від пожеж зазначалося, що він належить консисторії, але на верхньому поверсі розташовувався Приказ громадської опіки, а на нижньому – склад лікєро-горілчаних і бакалійних товарів.

Консисторські примірники церковнопарафіяльної документації досліджуваного регіону зберігалися в архіві, який знаходився у двох місцях: Житомирському кафедральному соборі та в приміщенні консисторії. У 1903 р. справи там було впорядковано та взято на облік. На початок ХХ ст. тут знаходилися метричні книги з 1795 р. в кількості 4 955 одиниць, клірові відомості з 1796 р. – 972 книги²¹.

Папери з оголошеннями височайших повелінь та укази Синоду підшивалися до справ у копіях. Їх оригінали перепліталися за роками в книги та зберігалися у присутствєнній камері. Так само упорядковувалися протоколи та журнали консисторії, котрі зберігалися разом зі справами реєстраторів.

Зрозуміло, що при неодноразових перевезеннях архів зазнавав певних втрат. Окрім того, пожежа, що сталася у приміщенні консисторії в 1913 р., теж пошкодила частину справ²². У складних умовах громадянської війни 1917–1921 рр. також втрачено частину документів, адже в результаті боїв Житомир понад 15 разів переходив з рук у руки. Приміщення архіву не охоронялося, тому часто місцеве населення навідувалося до нього, щоб дістати дефіцитного на той час паперу для опалення приміщєнь та на інші господарські потреби.

У 1923 р., коли ситуація в країні стабілізувалася, архіви інших установ поступово почали перевозити до приміщення колишньої консисторії. Там же продовжували зберігатися й дублетні примірники церковнопарафіяльної документації. У 1992 р. їх перевезли до спеціально збудованого приміщення Державного архіву Житомирської області.

На сьогодні переважна більшість церковнопарафіяльних документів, що збереглися, знаходяться у фондах: Волинської духовної консисторії, духовних правлінь, благочиній і церков. Найкраще збереглися документи, які свого часу потрапили до консисторського архіву. Більшість з них знаходиться у Державному архіві Житомирської області у фонді № 1 «Волинська духовна консисторія». Частина цього фонду під такою ж назвою знаходиться у Державному архіві Волинської області (фонд № 35) та Державному архіві Рівненської області (фонд № 485). Майже повну збереженість цих документів можна пояснити тим, що вони завжди концентрувалися в одному місці і навіть у період революції, війн та інших соціальних катаклізмів не зазнали значних втрат.

Набагато гірше збереглися фонди духовних правлінь. Їх виявлено лише 9. У Держархіві Житомирської області: Житомирське, Новоград-Волинське та Овруцьке, у Держархіві Волинської області (ДАВО) – Луцьке, Ковельське та Володимир-Волинське, у Держархіві Рівненської області (ДАРО) – Рівненське, Острозьке та Дубенське. У жодному з них немає ні одного церковнопарафіяльного документа, лише описи церков, що датуються

²⁰ ДАЖО. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 2.

²¹ *Здравомислов К.Я.* Архив и библиотека Святейшего Синода и Консисторские архивы... С. 16-17.

²² *Кондратюк Р.Ю.* Державний архів Житомирської області... С. 7.

1806 р. Після того, як повністю сформувалося коло діяльності усіх керівних духовних установ, потреба у такій проміжній ланці як духовні правління зникла, адже вони дублювали роботу благочиній і консисторії. Всі документи, що знаходилися при них, не змогли прийняти до консисторського архіву через відсутність у ньому місця для зберігання. Тому їх прилаштовували там, де була на те можливість, приміром, у ризницях церков, у монастирях, на горищах будинків духовенства тощо. Зрозуміло, що за такого ставлення до зберігання та через буремні події ХХ ст., до нашого часу майже нічого не дійшло.

Фонди благочиній теж мало чим можуть нас потішити. Їх виявлено лише 2 – Чуднівське та Стетковецьке (обидва Житомирського повіту).

Особливий інтерес становлять церковні фонди, адже їх документи є першими, тобто оригінальними примірниками. На жаль, таких збереглося небагато. А ті, що дійшли до нас, містять незначну кількість справ. У різних парафіях документи не завжди знаходилися у належних умовах. Крім того, революційні та воєнні події, масове закриття церков за радянської влади призводило до значних втрат документів. Та, незважаючи на це, частина з них дійшла до нас. Найбільше їх сконцентровано у ДАЖО – 54, з яких 21 – безпосередньо по Волинській єпархії (19 – по Житомирському, 2 – по Новоград-Волинському повіту), решта – по парафіях Бердичівського повіту, які після 1844 р. увійшли до складу Київської єпархії. Окрім того, 2 таких фонди виявлено у ДАРО – Михайлівської церкви села Подриги Ковельського повіту й однойменної села Здовбиці Острозького повіту.

Отже, на різних історичних етапах зберігання церковних документів у Волинській єпархії надавалося вагомому значення. Завдяки цьому їх рівень збереженості досить високий, незважаючи на численні переїзди консисторського архіву та буремні роки війн, революцій тощо. Виняток становлять лише ті примірники, котрі залишалися при церквах, благочиніях і духовних правліннях. Вони були розпорошені у сотнях сховищ, стан яких не завжди відповідав необхідним умовам зберігання. Крім того, не всі духовні особи розуміли важливість цих джерел. Таким чином, низку із них втрачено ще у період до 1917 р.

Julia Kondratyuk

Features of storage of church-parish documentation of the Volyn eparchy the end of the XVIII – early XX centuries

Abstract: The article is devoted to the study of the peculiarities of the preservation of church-parish documentation of the Volyn eparchy of the end of the 18th – early 20th centuries.

On the basis of archival materials, legislative acts and scientific literature the main stages of archiving of church documents of the mentioned diocese are traced. The degree of their preservation was also determined, which depended on the place of concentration, historical events in the region and the human factor.

As a result of research it was established that at different historical stages of storage of church documents in the Volyn eparchy great importance was attached. Due to this, the level of their preservation is quite high, despite the numerous relocations of the consistory archive

and the turbulent years of wars, revolutions, etc. Exceptions are only those copies that remain in the churches. They were scattered in hundreds of storages, the condition of which did not always meet the necessary storage conditions. In addition, not all clergymen understood the importance of these sources. It did not go unnoticed. As a result, we have received only a few copies of church copies. Most of them were lost in the pre-revolutionary period.

Most of the surviving church and parish documents are now concentrated in the State Archives of the Zhytomyr Region, but isolated copies are also found in the State Archives of the Rivne Region and the State Archives of the Volyn Region.

Keywords: document, church, archive, storage, Volyn, eparchy